

Halina Wiśniewska

Zapożyczenia kresowe w "Ogniem i mieczem" na tle ich występowania w utworach z epoki

Język Artystyczny 10, 88-105

1996

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zapożyczenia kresowe w *Ogniem i mieczem* na tle ich występowania w utworach z epoki

Wszyscy badacze zajmujący się trylogią¹ zwracali uwagę na zabieg archaizacji w *Ogniem i mieczem* (dalej: OM), chociaż pełną analizę językowo-stylistyczną otrzymaliśmy dopiero w pracy Aleksandra Wilkonia². Podkreślano, że powieściopisarz wprowadzał do tekstu OM także archaizmy leksykalne, tzw. zapożyczenia kresowe, tj. orientalizmy i rutenizmy³. Były to wyrazy przejęte od sąsiadujących z Rzeczpospolitą krajów i narodowości, napływające dość obficie właśnie w XVII wieku⁴, co wynikało przede wszystkim z przyczyn zewnętrznych, np. bezpośrednich kontaktów Polaków z Turkami (poselstwa, podróże, wojny, niewola, handel) oraz ekspansji ludności na bezkresne rubieże południowo-wschodnie, wówczas bezpaństwowe.

Wielokrotnie też zestawiano w badaniach autentyczne teksty z XVII wieku (dalej: TXVII) z powieścią OM Henryka Sienkiewicza⁵, znajdując liczne

¹ A. A. Kryński: *Kilka słów o języku Henryka Sienkiewicza*. W: *Szkola Główna Sienkiewiczowi*. Warszawa 1917, s. 42; T. Bujnicki: *Struktura artystyczna „Trylogii”, a pamiętniki polskie XVII wieku*. W: *Henryk Sienkiewicz — Twórczość i recepcja światowa*. Red. A. Piornowa i K. Wyka. Kraków 1956, s. 303—337; K. Wyka: *O sztuce pisarskiej Sienkiewicza*. W: *Henryk Sienkiewicz...*, s. 9—75; K. Górski: *Sienkiewicz — klasyk języka polskiego*. W: *Henryk Sienkiewicz...*, s. 51—75; J. Krzyżanowski: *„Trylogia” — powieść o wieku XVII oraz Artysta — mistrz języka*. W: *Tenże: Twórczość Henryka Sienkiewicza*. Warszawa 1976, s. 102—156, 371—386.

² A. Wilkoń: *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza. Studia nad tekstem*. Warszawa—Kraków 1976.

³ J. Rieger: *Rodowód i dzieje polszczyzny na kresach*; B. Walczak: *Wpływy węgierskie i turko-tatarskie*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2. Red. J. Bartmiński. Wrocław 1993, s. 503—504, 548—557.

⁴ Z. Klemensiewicz: *Historia języka polskiego. Doba średniopolska*. Warszawa 1965, s. 155—157; H. Rybicka-Nowacka; *Szkice z dziejów polskiego języka literackiego*. Warszawa 1990, s. 116—118.

⁵ Korzystam z wydania: H. Sienkiewicz: *Ogniem i mieczem*. T. 1—2. Warszawa 1967.

„wspólne miejsca”. Tego rodzaju badań, dotyczących leksyki kresowej, nie mamy. Dlatego w niniejszym szkicu zamierzamy stwierdzić, jakie środki zastosował Sienkiewicz pod tym względem. Badamy tylko rzeczowniki, układając je w pola semantyczno-leksykalne, we frekwencyjnym porządku malejącym. Jednocześnie porównujemy powszechność użycia wyrazów w OM z wybranymi tekstami z epoki⁶, a frekwencję — ze *Słownikiem polszczyzny XVI wieku* (dalej: SPXVI)⁷. Mamy nadzieję, że dane te wzbogacą informacje o stylu Sienkiewicza, bardzo wysoko ocenianym przez wszystkich badaczy, krytyków i czytelników.

1. Najbardziej zróżnicowana i najliczniejsza jest leksyka nazywająca mężczyn (82 hasła), gdyż w OM znajdujemy:

• Nazwy urzędów i tytuły godnościowe (12):

aga, tur.⁸ ‘pan, tytuł grzecznościowy’ (3 | Tw aż 14, Pot, Sob), SPXVI 5 razy,

basza, tur. ‘tytuł dostojników tureckich’ (7 | Tw aż 28, Lub, Pot aż 32, Koch, Sob aż 45, Pas), SPXVI 143 razy,

bej, tur. ‘tytuł wyższych urzędników’ (59 | Tw, Pot, Koch, Sob), SPXVI 296 razy,

bojar, ros. ‘pan’ (5 | Tw, Lub, Zim, Pot, Pas), SPXVI 60 razy,

carz, ros. ‘władca Rusi, car’ (8 | Tw, Pot aż 14, Pas, Sob), SPXVI 259,

carzyk, poch. od *car* (1 | —), SPXVI 18 razy,

chan, tur. ‘władca tatarski’ (77 | Tw, Pot aż 12, Mas, Koch, Pas aż 10, Sob aż 30), SPXVI 41 razy,

hospodar, rum. z ukr. ‘władca wołoski lub mołdawski’ (5 | Tw aż 23, Lub aż 50, Pas, Sob), SPXVI 121 razy,

⁶ S. Twardowski: *Przeważna legacja*. Kraków 1630; *Wojna domowa z Kozaki*. Leszno 1651. (Wyd. K. J. Turowski. Kraków 1861); Z. Lubieniecki: *Diariusz drogi tureckiej, r. 1640*. Wyd. i oprac. A. Walasek: *Trzy relacje z polskich podróży na Wschód mużułmański*. Kraków 1980; B. Maskiewicz: *Pamiętnik (wiek XVII)*. Oprac. A. Sajkowski. Wrocław 1961; B. Zimorowic: *Sielanki*. Kraków 1663 (Wyd. J. Łoś. Kraków 1916); W. Potocki: *Wojna chocimska* (ok. 1670. Wyd. P. Chmielowski. Warszawa 1880); W. Kochowski: *Liryka i epigramaty*. Kraków 1674. (Wyd. M. Eustachiewicz. Wrocław 1991); J. Sobieski: *Listy do królowej Marii Kazimiery*. 1683 — 30 listów (Wyd. L. Kukulski. Warszawa 1962); J. Ch. Pasek: *Pamiętniki (1656—1688)*; *Słownik języka Jana Chryzostoma Paszka*, T. 1—2. Red. W. Doroszewski. Wrocław 1965, 1973; dalej skróty: Tw, Lub, Mas, Zim, Pot, Koch, Sob, Pas.

⁷ *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 1—21. Red. M. R. Mayenowa, F. Peplowski. Warszawa od 1962 (dalej: SPXVI).

⁸ Etymologię podajemy za: *Słownik wyrazów obcych*. Red. A. Bańkowski. Warszawa 1995; S. Hrabec: *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*. Toruń 1949; T. Minikowska: *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*. Warszawa 1980.

Kniaź, ros., ukr. 'książe' (88 | Pas), SPXVI 237 razy,
murza, pers. 'książe, wódz' (19 | Tw, Mas, Pot, Koch, Sob), SPXVI 25 razy
sultan, tur. z arab. 'władca Turcji' (9 | Tw, Lub, Pot, Koch, Sob aż 10, Pas),
władyka, ros. 'władca, pan' (1 | Zim 'biskup prawosławny'), SPXVI 20 razy.

• Nazwy żołnierzy, dowódców i oddziałów wojskowych (27):

ataman, ukr. 'dowódca' (112 | Zim, Pas), SPXVI 207 razy,
ciura, tur. 'należący do najnowszej czeladzi' (3 | Tw, Zim, Pot aż 22, Koch),
 SPXVI brak,

esuał, ukr. z tur. 'oficer' (21 | *assawola*: Tw, Zim, Koch), SPXVI brak,
janczar, tur. 'doborowy żołnierz' (19 | Tw aż 42, Lub, Pot aż 17, Koch, Pas,
 Sob), SPXVI 49 razy,

kantarzej, tur. 'urzędnik wojskowy pilnujący wagi' (8 | —), SPXVI brak,

karalasz, tur. 'zaciężny żołnierz mołdawski' (7 | Lub), SPXVI brak,

koszowy, poch. od *kosz*, tur.-tat. 'dowódca ludzi z kosza' (25 | —), SPXVI
 brak,

kozak, tur. 'żołnierz z Ukrainy' (2 | Tw 15, Pot, Pas 27, Sob), SPXVI 101 razy,
kurzeniowy, poch. od *kurzeń*, ukr. 'dowódca ludzi z jednej wsi' (6 | —), SPXVI
 brak,

ordyniec, poch. od *orda*, tur. 'członek ordy' (16 | Tw, Zim, Pot, Koch),

semen, ukr. z tur. 'żołnierz kozacki z oddziałów pańskich' (80 | Pas),

sotnik, poch. od *sotnia*, ros. (7 | *setnik*: Tw),

watażka, poch. od *wataha*, ukr. 'dowodzący oddziałem' (87 | —);

czambuł, ukr. z tur. 'oddział' (15 | Koch, Pas), SPXVI brak,

czambulik, zdrobn. od *czambuł* (1 | —), SPXVI brak,

czerni, ukr. 'tu: uzbrojone chłopstwo' (113 | Tw, Zim, Pot, Koch, Mas),
 SPXVI 1 raz,

komunik, ukr. 'oddział bez taboru' (11 | Tw, Mas, Pot, Pas), SPXVI 2 razy,

kozactwo, poch. od *kozak*, tur. (13 | Zim, Pas), SPXVI 13 razy,

kurzeń, ukr. z tur. 'pułk; obóz, stanica' (18 | *kureń*: Koch), SPXVI brak,

orda, tur. 'wojsko tatarskie' (31 | Tw, Lub, Mas, Zim, Pot 35, Koch, Sob, Pas),
 SPXVI 116 razy,

sotnia, ros. 'oddział stu żołnierzy' (4 | Koch),

wataha, ukr. z tat. 'oddział, grupa' (28 | Zim, Pot, Pas), SPXVI 1 raz.

• Nazwy żołnierzy pochodne od nazw ziem i miejscowości (5):

astrachaniec, 'poch. od *Astrachan*' (87 | —),

czehryniec, 'poch. od *Czehryń*' (1 | —),

mirhorodec, 'poch. od *Mirhorod*' (7 | —),

nohajec, 'poch. od *Nohaje*' (6 | —),

petyhorec, 'poch. od *Petyhora*' (6 | —).

- Wyzwiska i nazwy pejoratywne (17):

basalyk, tur. ‘bicz, tu: określenie pejoratywne’ (2 | *bicz*: Zim), SPXVI 9 razy,
chłystek, ukr. (1 | —), SPXVI brak,

chmyz, ukr. ‘mały, niepozorny koń, tu: określenie pejoratywne’ (1 | —),
 SPXVI brak,

dureń, ukr. (1 | —), SPXVI 1 raz,

hajdamaka, ukr. z osm.-tur. (3 | —), SPXVI brak,

hołota, ukr. (1 | Zim, Pot, Koch, Pas), SPXVI brak,

hołysz, ukr. (2 | Tw, Mas), SPXVI brak,

hulaka, ukr. (1 | —), SPXVI brak,

hultaj, ukr. (11 | Tw, Pot, Sob, Pas), SPXVI 24 razy,

hultajstwo, poch. od *hultaj* (17 | Pas, Mas), SPXVI 6 razy,

oczajdusza, ukr. (4 | —), SPXVI brak,

poturczeniec, poch. od *poturczyć* ‘stać się Turkiem’ (1 | *poturnak*: Tw, Pot,
 Koch),

rezun, ‘zabójca, napastnik’, ukr. (7 | —),

rubacha, ros. ‘człowiek rubaszny’ (1 | *rubaszyństwo*: Pas, Koch),

rzezaniec, pol. od *riezaniec* ‘zabójca, napastnik’ (1 | —),

sobaka, ros., ukr. ‘pies, tu: określenie pejoratywne’ (2 | Zim),

szarańcza, ros. z tur. ‘owad, tu: określenie pejoratywne’ (5 | Tw, Zim, Koch,
 Pot, Pas).

- Nazwy zawodów (13):

bazarnik, poch. od *bazar*, tur. ‘sprzedawca na bazarze’ (3 | —), SPXVI brak,

czaban, ukr. z tur. ‘pasterz owiec lub wołów’ (21 | Tw, Zim, Pot), SPXVI
 11 razy,

czabańczyk, poch. od *czaban* (2 | —) SPXVI brak,

czausz, tur. ‘goniec, poseł’ (3 | Tw, Lub 35, Zim, Pot, Koch, Sob), SPXVI
 21 razy,

czerniec, ukr. ‘zakonnik’ (2 | —), SPXVI 13 razy,

czumak, ukr. z tur. ‘rolnik’ (3 | —), SPXVI brak,

kozaczek, zdrobn. od *kozak* ‘chłopiec do posługi’ (11 | Sob), SPXVI brak,

mułła, tur. z arab. ‘duchowny’ (3 | —), SPXVI brak,

pajuk, ukr. z tur. ‘pokojowiec dworski’ (2 | Sob),

paroch, cerk. ‘duchowny, ksiądz’ (1 | —),

pop, cerk. ‘ksiądz prawosławny’ (5 | Tw, Zim, Lub, Koch, Pot, Mas), SPXVI
 38 razy,

przystaw, ukr. ‘przewodnik, opiekun’ (1 | Tw, Pot, Pas),

teorbanista, ukr. z włos. ‘grający na teorbanie’ (1 | —),

- Inne (12):

bisurman, tur. ‘muzułmanin’ (3 | Tw, Zim, Pot, Koch), SPXVI 1 raz,

bohater, ukr. z tur. ‘ten, kto odznacza się męstwem’ (9 | Tw, Pot, Koch 19),
 SPXVI 24 razy,

chutornik, ukr. 'pochodne od *chutor*, wieśniak' (3 | —), SPXVI brak,
éma, ukr. z tur. 'tu: tłumy buntowników' (2 | Pot), SPXVI 37 razy,
druh, ukr. 'przyjaciół' (30 | Zim, Koch), SPXVI brak,
futornik, ukr. 'pochodne od *futor*, wieśniak' (1 | —), SPXVI brak,
giaur, pers. 'nazwa chrześcijan używana przez Turków' (1 | Tw 14, Zim,
 Pot 32, Koch), SPXVI 8 razy,
jasyr, tur. 'niewolnicy' (25 | Tw, Sob, Pot, Koch), SPXVI brak,
kum, ros. z tur. 'przyjaciół, krewny' (2 | *pokum*: Tw, Pot, Koch), SPXVI
 2 razy,
mołojec, ukr. 'junak, młody żołnierz' (157 | *mołodec*: Zim, Koch), SPXVI
 7 razy,
pohaniec, ukr. 'poganin' (3 | Tw, Zim, Pot, Koch), SPXVI 149 razy,
rab, ros. 'niewolnik' (8 | —).

Nazwy mężczyzn stanowią 36% analizowanego tu zasobu słownikowego, co trzeba podkreślić, gdyż jest to przykład antropocentrycznego widzenia świata, w którym człowiek był podmiotem i przedmiotem działań i wydarzeń. Tutaj ze względu na tematykę wojenną jest mowa prawie wyłącznie o mężczyznach. Stan taki potwierdzają autentyczne utwory z epoki, np. w *Wojnie chocimskiej* W. Potockiego aż 70 haseł to nazwy mężczyzn (na 203 kresowizmy), wśród których nie znalazła się ani jedna nazwa określająca jakąś kobietę.

W OM słowami-dominantami są: *ataman*, *bej*, *chan*, *czaban*, *druh*, *kniaź*, *mołojec*, *semen*, *wataha*, *watażka*. Sienkiewicz nazywa ogólnie grupy wojskowych i wojska przeciwników, np. *wataha*, *czern*, lub poszczególnych członków tych grup, np. *mołojec*, *semen*, ale znacznie częściej nazwę ogólną przydaje jako epitet do nazwiska. Ta sama osoba, obdarzona nazwiskiem, ma przypisaną nazwę, która w tekście spójnym, realizującym zasadę koreferencji, staje się substytutem nazwiska postaci literackiej, np. *ataman* — Chmielnicki, *bej* — Tuhaj, *kniaź* — Wiśniowiecki (rzadko Kurcewicz i Czetwiertyńcy), *watażka* — Bohun. Te postacie, bohaterowie utworu, przewijają się przez karty OM, dlatego też nazwy te są częste.

W TXVII do najczęstszych należały hasła: *aga*, *ataman*, *basza*, *kozak* 'żołnierz' *pop*, natomiast nie wystąpiły w analizowanych utworach znane wyrazy: *carzyk*, *kantardziej*.

Do zapożyczeń w OM z późniejszych wieków należą np.: *czumak*, *muła*, *rab*, *sotnia*. Niektóre hasła mają już wysoką frekwencję w XVI wieku, np. *bej*, *carz*, *hospodar*, *kniaź*, *orda*, ale (biorąc pod uwagę hasła do „o”) aż połowa nie jest w słowniku w ogóle notowana. Warto na ten aspekt zwrócić uwagę, gdyż potwierdza on sądy o napływie kresowizmów do polszczyzny w XVII wieku, ponadto zaś ukazuje jak bardzo wzbogaca się słownictwo.

Wyrazy te to w większości zapożyczenia właściwe⁹ (orient. — 29, rut. 32), którymi nazywano nowe formacje wojskowe i pomocnicze, np. *ciura*, *janczar*, *karalasz*. W OM występuje ich stosunkowo niewiele i te, dzięki popularności powieści, upowszechniły się na tyle, że są znane czytelnikom polskim. Tymczasem w autentycznych TXVII ta grupa jest stosunkowo liczna zadziwia szczegółową specjalizacją żołnierzy, np. u S. Twardowskiego¹⁰ znajdujemy: *azap* ‘żołnierz’, *beslej* ‘przygraniczny żołnierz konny’, *bustandż* ‘gwardzista sułtana’, *janczar* ‘doborowy żołnierz pieszy’, *mutifarag* ‘gwardzista przyboczny sułtana’, *solhak* | *solak* ‘pieszy gwardzista sułtana’, *spahiej* | *szpahir* ‘kawalerzysta’.

Osobnego omówienia wymagają wyzwiska, określenia pejoratywne, W OM wypowiada je przede wszystkim Zagłoba, tworząc tzw. wiązanki. wśród których oprócz wyrazów rodzimych pojawiają się przezwiska-rutenizmy, np. *pieskie dusze*, *gnojki*, *lajdaki*, *ścierwo chmyz* (II 351).

W TXVII także mamy wiele wyzwisk skierowanych przez bohaterów utworu (lub częściej narratora) do tych, którzy zagrażają życiu i mieniu, odróżniają się wiarą i obyczajami, są złymi lub odrażającymi ludźmi na skutek wykonywania obrzydliwej roboty. Przykładowo, w *Sielankach* B. Zimorowicza¹¹ bardzo wiele wyzwisk i określeń pejoratywnych dotyczy wojsk kozackich i tatarskich B. Chmielnickiego. Wśród nich kilka leksemów to kresowizmy, np. *archandyja*, *halastra*, *holota*, *hryc*, *hultaj*, *huńko*, *kotiucha*, *skomoros*, *szarańcza*.

Podobnie wiele wyzwisk znajdujemy w *Wojnie chocimskiej*, dlatego leksyka na ten temat u Zagłoby wydaje się dość „spokojna”, tym bardziej że jej podstawową funkcją jest tworzenie dowcipów słownych i rozładowywanie grozy w trudnych sytuacjach.

2. Nazwy broni i przedmiotów wykorzystywanych w wojsku (21):

arkan, tur. ‘sznur do chwytania i wiązania’ (9 | Pot), SPXVI brak,
bulawa, tur. ‘laska hetmańska’ (58 | Tw, Lub, Pot 14, Pas, Sob, Mas), SPXVI
 28 razy,

⁹ Teorię zapożyczeń szerzej przedstawia np. J. Damborsky: *Wyrazy obce w języku polskim (próba klasyfikacji)*. „Poradnik Językowy” 1974, s. 341–355; S. Kania, S. Skorupka: *Zarys leksykologii i leksykografii polskiej*. Warszawa 1984, s. 139–146; W. Pisarek: *Wpływy obce*; R. Laskowski: *Wyrazy synchronicznie obce. Czystość języka. Zapozyczenia*. W: *Encyklopedia języka polskiego*. Red. S. Urbańczyk. Wrocław 1994, s. v.

¹⁰ I. Szlesiński: *Język Samuela Twardowskiego (słownictwo)*. W: ŁTN RKJ. Łódź 1971, s. 181–198.

¹¹ H. Wiśniewska: *Regionalizmy leksykalne w „Sielankach” Bartłomieja Zimorowicza*. W: *Studia nad polszczyzną kresową*. Red. J. Rieger. Warszawa 1995, s. 209–225.

buńczuk, ukr. z tur. 'rodzaj proporca' (6 | Tw, Pot 16, Koch, Pas, Sob, SPXVI brak,

buzdycan, tur. 'laska oficera' (10 | Lub, Pot, Pas), SPXVI brak,

czapran, tur. 'okrycie konia' (3 | Tw, Lub, Pot), SPXVI brak,

czekan, węg. z tur. 'toperek' (2 | Tw), SPXVI 2 razy,

dzirynt, tur. z arab. 'rodzaj włóczni' (3 | Koch, Pot, Pas), SPXVI brak,

gindzał, tur. 'sztylet' (4 | —), SPXVI *kindzał* poza kanonem,

handżar, osm.-tur. 'nóż' (3 | Tw, Koch, Pot, Pas), SPXVI brak,

hulajgrody, ukr. 'ruchoma drewniana wieża oblężnicza' (3 | Pas, Mas), SPXVI brak,

jatagon, tur. 'rodzaj miecza' (1 | —), SP XVI brak,

kiścień, tur. 'laska, broń tatarska' (5 | Zim, Pot), SPXVI 5 razy,

kulbaka, orient. 'rodzaj siodła' (18 | Zim, Pot, Koch, Mas, Pas), SPXVI 1 raz,

misiurka, arab. 'hełm' (1 | Tw, Pot, Sob), SPXVI brak,

nahaj, ukr. z tat. 'bicz' (3 | *nahajka*: Tw, Mas), SPXVI 1 raz poza kanonem,

piernacz, ukr. 'rodzaj buławy, list żelazny' (24 | —),

rohatoryna, ukr. 'włócznia z hakiem' (2 | Pot),

sajdak, ukr. z tur. 'pochwa na strzały' (1 | Tw, Zim, Pot, Koch, Pas, Sob), SPXVI 32 razy,

samopał, ukr., ros. 'broń palna' (24 | Zim, Pot, Pas, Mas),

tywtyk, tur. 'okrycie konia' (2 | Pot), SPXVI brak.

Nazwy broni to również zapożyczenia właściwe, tj. wyrazy, którymi nazywano nową broń lub przedmioty modernizujące wyposażenie żołnierza i jego konia.

W OM do najczęstszych należały hasła pochodzenia orientalnego, np. *buława*, *buzdycan*, *kulbaka*, oraz ukraińskie: *piernacz*, *samopał*. W TXVII nie wystąpiły: *gindzał*, *jatagan*, *piernacz*, a często pojawiały się: *buława*, *buńczuk*, *handżar*, *kulbaka* i *sajdak*, użyty okazjonalnie przez Sienkiewicza. Przy czym te autentyczne wyrazy bardzo ekspansywnie rozprzestrzeniły się w polszczyźnie, gdyż znajdujemy je w relacjach, pamiętnikach, diariuszach, co jest rezultatem doświadczeń wojennych i podróźniczych ich autorów. Ekspansję wyrazów dopiero w XVII wieku potwierdza ich brak w SPXVI, np. *arkan*, *buńczuk*, *buzdycan*, *czapran*, *dzirynt*, *handżar*, *hulajgrody*, *misiurka*.

S. Twardowski notuje ponadto kresowizmy: *bulat* 'szabla', *czoldar* 'okrycie konia', *dera*, *dziamałuk* 'armata', *kajdany*, *kołczan*, *temruk* 'pęta', a W. Potocki: *dzida*, *demesza* 'szabla', *kord* 'miecz', *musat* 'szabla, ostrze', *paiza* 'tarcza', *temblak* 'pasek u szabli'.

3. Nazwy budowli i miejsc (21):

bazar, pers. 'targowisko' (5 | Tw, Lub, Zim, Pot, Koch, Pas, Mas), SPXVI 2 razy

cerkiew, *cerk.* ‘kościół prawosławny’ (10 | Tw, Lub, Zim, Pot, Koch), SPXVI 24 razy,
chata, *ukr.* ‘chałupa’ (36 | Lub, Zim, Pot, Koch, Pas), SPXVI brak,
chutor, *ukr.* ‘wieś, zagroda’ (22 | —), SPXVI brak,
futor, *ukr.* ‘wieś, zagroda’ (10 | Lub), SPXVI brak,
harem, *tur.* z *arab.* ‘część domu dla kobiet, pałac’ (1 | —), SPXVI brak,
karwaser, *pers.* ‘gospoda’ (1 | Tw, Lub), SPXVI brak,
kosz, *tur.* ‘miejsce obronne taboru’ (16 | Tw, Zim, Pot, Pas), SPXVI 18 razy,
kurzeń, *ukr.* ‘obóz, stanica, pułk’ (18 | *kureń*: Koch, *kurzyniec*: Pot), SPXVI brak,
majdan, *tur.* ‘plac na wsi lub w obozie’ (41 | Tw, Pot, Koch, Pas 32), SPXVI brak,
meczet, *tur.* ‘świątynia muzułmanów’ (1 | Tw 18, Lub 12, Pot 13, Koch, Sob), SPXVI brak,
minaret, *tur.* z *arab.* ‘wieża meczetu’ (1 | —), SPXVI brak,
monaster, *cerk.* ‘klasztor prawosławny’ (9 | Lub, Zim, Pas), SPXVI 36 razy,
palanka, *ukr.* ‘wieś’ (8 | Tw, Zim),
sadyba, *ukr.* ‘wieś, siedziba’ (5 | —),
seraj, *osm.-tur.* z *pers.* ‘pałac’ (1 | Tw 34, Lub),
siolo, *ukr.* ‘wieś’ (3 | Lub 29, zim, Pot 17, Koch), SPXVI 14 razy,
sloboda, *ukr.* ‘osada, wieś’ (6 | Koch, Mas),
stanica, *ros.* ‘wieś’ (2 | —),
ulus, *ukr.* z *tur.* ‘wieś, osada’ (2 | —).

Nazwy budowli i miejsc to zapożyczenia zwane interferencjami, gdyż mają swoje liczne synonimy w języku polskim, które Sienkiewicz wielokrotnie zestawiał, ułatwiając rozumienie nowych, „egzotycznych” kresowizmów, np. *grody*, *osady*, *kolonie slobody i futory* (I 37), *wsie coraz nowe futory, slobody* (I 38).

W OM do najczęstszych wyrazów z tego pola należą: *cerkiew*, *chata*, *chutor* | *futor*, *kosz*, *kurzeń*, *majdan*; w TXVII są nieznane: *chutor*, *harem*, *kurzeń*, *minaret*, *sadyba*, *stanica*, *ulus*, zapożyczone w późniejszych wiekach. Częste w XVII wieku były: *bazar*, *cerkiew*, *meczet*, *seraj*, *siolo*.

4. Wyrazy nazywające tkaniny i odzież (20):

altembas, *tur.* ‘jedwab przetykany złotymi nićmi’ (4 | —), SPXVI 14 razy,
atlas, *arab.* ‘jedwab’ (1 | Lub, Pot, Pas, Sob), SPXVI 37 razy,
bisior, *st.-rus.* ‘jedwab’ (1 | Zim), SPXVI 14 razy,
kitajka, *ros.* z *chińs.* ‘jedwab’ (1 | Pot, Koch), SPXVI 44 razy,
kotara, *tur.* ‘zasłona’ (3 | Tw, Zim, Pot, Sib), SPXVI 2 razy,
makata, *osm.-tur.* ‘kilim’ (5 | —), SPXVI brak,
wojłok, *ros.* ‘koc, dera, podład na konia’ (1 Pas);
burka, *tur.* ‘szeroki płaszcz’ (5 | Pot, Koch), SPXVI brak,

delia, tur. 'wierzchnie, odświętne okrycie' (1 | Pot), SPXVI 17 razy,
hajdawery, ukr. 'szerokie spodnie' (1 | —), SPXVI brak,
kaftan, tur. 'górna część ubioru męskiego' (1 | Tw 14, Lub 13, Pot), SPXVI
 20 razy,

kołpak, tur. 'czapka' (7 | Zim, Pot, Pas), SPXVI 20 razy,

kołpaczek, zdrobn. od *kołpak* (2 | —), SPXVI 3 razy,

kopieniak, tur. 'szata codzienna' (1 | —), SPXVI 5 razy,

kubrak, ukr. z tur. 'rodzaj kamizeli' (3 | —), SPXVI brak,

odzież, ukr. 'ubranie' (8 | Tw, Koch, Pot), SPXVI 2 razy,

opończa, tur. 'płaszcz' (2 | Tw, Lub, Zim, Pot, Koch, Pas, Sob), SPXVI 20
 razy,

riasy, ukr. z franc. 'ozdobne ubiory kościelne' (1 | reze: Zim),

szarawary, ukr. z węg. 'szerokie spodnie' (1 | Koch),

szłyk, ros. 'wysoka czapka' (1 | Pot).

Wyrazy z tego pola stosunkowo rzadko występują w OM, nieco częściej zaś pojawiają się: *burka*, *kołpak*, *makata*, *odzież*. W TXVII swego rodzaju popularnością cieszyły się z tego zbioru: *atlas*, *kaftan*, *kotara*, *opończa*. Z badań obyczaju wiadomo, że spośród ubiorów szczególnie „modne” w XVII wieku były tureckie *kaftany*, którymi obdarowywano posłów i członków poselstw (co dostojniejszych), na skutek czego stawały się noszonym strojem i przedmiotem handlu¹². Rzadką nazwą jest natomiast *delia*, o której skłonni byłibyśmy sądzić, że znana w XVI wieku, zyskała na powszechności w XVII stuleciu.

Wyrazy *hajdawery*, *makata* są zapożyczeniami późniejszymi.

5. Nazwy zwierząt (13):

bachmat, tat. 'rasa konia' (11 | Tw, Mas, Pot, Koch, Pas), SPXVI 11 razy,

klacz, ukr. 'kobyła' (1 | Lub, Mas, Pot, Koch), SPXVI *klacza* 15 razy,

ogier, tur. 'koń' (1 | —),

rumak, tur. 'dorodny koń' (7 | Mas, Pot, Koch, Pas, Sob),

tatar, tur. 'rasa konia' (1 | —),

wołoszynek, ukr. z rum. 'rasa konia' (1 | *wołoszyn*: Pas);

borsuk, tur. 'ssak z rodziny łasicowatych' (1 | —), SPXVI *borsukowy* 15 razy,

buhaj, osm.-tur. 'byk zarodowy' (1 | Tw, Zim, Koch), SPXVI brak,

pardwa, ros. 'ptak z rzędu kuraków' (3 | —),

poloza, ukr. 'gatunek węża' (3 | Mas),

¹² Zob. Z. Lubieniecki: *Diariusz...*, s. 119: „Potym przyniesiono kaftony, dwaj panów wzieni złotogłowy i włożyli na p. Posła. Potym na 16 kładziono i nie dostał się takiż [...]. Po tych kaftonach (jak na którego włożono, to w nim na koń siadł, dwór jego wyjechawszy, tośmy poskładali z siebie), poszliśmy z pokoju i pojechali.”

suhak, ukr. z tur. ‘gatunek antylopy’ (3 | —),
szakal, tur. ‘zwierzę drapieżne z rodziny psów’ (1 | *ciokał*: Tw),
zazula, ukr. ‘kukułka’ (8 | *zezula*: Zim).

W OM nazwy zwierząt tworzą niewielkie pole tematyczne, w tym nieco liczniejszą grupę synonimów stanowią nazwy zróżnicowanych rasowo i rodzajowo koni.

W TXVII nieco częstsze są: *bachmat*, *kłacz* i *rumak*, ale nazw gatunków koni było wówczas o wiele więcej, np. w *Wojnie chocimskiej* wystąpiły: *arabczyk*, *arabîn*, *sekiel*, *turek*, *bachmat*, *kłacz*, *rumak*, *walach*. Natomiast w *Sielankach* S. Zimorowica nieco częściej pojawiają się nawy innych zwierząt, w tym gospodarskich, np. *czaban* ‘wół’, *czabanka* ‘krowa podolska’; *czarapacha* ‘żaba’, *puhacz*, *sobaka*, *solowij* ‘słowik’, *zezula*. W OM *zezula* to nazwa-przenośnia, odnosząca się do Heleny, którą tak nazywa Bohun. Swego rodzaju okazjonalizmem jest nazwa węża — *połozy*, o której pisał Sienkiewicz, czerpiąc dane z *Pamiętnika* Maskiewicza.

6. Nazwy środków transportu i ich obciążenia (9):

bajdak, ros. ‘rodzaj łodzi’ (38 | Tw, Mas), SPXVI brak,
czajka, ukr. ‘czółno’ (26 | Tw, Lub, Pot, Koch, Sob), SPXVI 1 raz,
dombas | *dombaza* | *dumbas* | *tumbas*, ukr. ‘rodzaj łodzi’ (5 | —), SPXVI brak,
juki, tur. ‘wory, bagaże’ (3 | Tw, Zim, Pot, Koch), SPXVI 1 raz spoza kanonu,
karawan, pers. ‘duży wóz’ (1 | Tw, Pot, Pas), SPXVI 12 razy,
kolaska, zdrobn. od *kolasa*, ukr. ‘powóz kareta’ (14 | *kolasa*: Lub 18, Pas, Zim, Mas), SPXVI 23 razy,
sepet, osm.-tur. ‘kufer’ (1 | Pot, Pas, Sob),
sepevik, zdrobn. od *sepet*, (1 | Pas),
telega, ukr. z tur. ‘wóz’ (7 Pot), SPXVI *talaga* 24 razy.

Z tej grupy wyrazów Sienkiewicz zastosował wyraz *bajdak*, znany tylko Twardowskiemu i Maskiewiczowi, oraz *czajka*, *kolasa*. W TXVII nie spotkaliśmy hasła *dombas* (i wariantów), którego znaczenia można się domyślać z kontekstów OM, np. *plynie z Rzędzianem na dumbasie z biegiem Dnieprowym* (II 399), *w promieniu oka widać było kilkanaście bajdaków, dombaz czyli tumbasów i wąskich czarnych czółen kozackich, obszytych sitowiem, a zwanych pospolicie czajkami* (I 121).

7. Nazwy pożywienia i naczyń (9):

braha, ukr. ‘wywar po pędzeniu wódki’ (1 | —), SPXVI 1 raz,
korowaj, ukr. ‘placek weselny’ (1 | —), SPXVI brak,

kumys, ros. z tur. 'napój ze sfermentowanego mleka' (1 | —), SPXVI brak),

palanka, ukr. 'wódka z prosa' (3 | —),

pilaw, tur. 'potrawa z ryżu i mięsa' (1 | —),

bukłak, tur. 'worek na wodę' (5 | Koch), SPXVI 4 razy,

kuszytk, lit., rus. 'kubek, kieliszek' (2 | *kusz*: Zim, Pot, Koch), SPXVI *kusz* 10 razy,

kuszyteczek, zdrobn. od *kuszytk* (3 | —), SPXVI brak,

roztruchan, tur. 'kielich, puchar' (1 | Tw), SPXVI 1 raz.

Realia z XVII wieku dotyczące potraw są Sienkiewiczowi raczej obce. Przykładowo, kolacja u Kurcewiczów, zajmująca swym opisem kilka stron w powieści, służy pisarzowi do ukazania „wnętrza” Skrzetuskiego, który zauroczony dziewczyną pije tylko miód, często nalewany do *kuszytków*. Sienkiewicz pisze w sposób ogólny o potrawach i napojach, unikając szczegółów i realiów charakterystycznych dla owych czasów, koncentrując zaś swą uwagę na działaniu osób uczestniczących w akcji.

W TXVII słownik ten też jest krótki, ale odmienny, np. w utworach Potockiego słownictwo orientalnie-ukraińskie to: *abucht* 'suszone mięso', *cybeby* 'rodzynki', *kawa*, *masłok* 'odurzający napój', *salamacha* 'kisiel', *sorbet* 'napój z cytryną', *tolokno* 'kasza ze słoniną', a w *Sielankach* Zimorowica znajdujemy: *horylica* 'gorzałka', *knysze* 'chleb', *maldrzyk* 'ser', *ruskie pierogi*, *pszono* 'pszenica'. Pomiął też Sienkiewicz popularne w XVII wieku naczynia, takie nazwy jak: *czara*, *czarka*, *farfura* 'fajansowe lub porcelanowe naczynie'.

8. Nazwy dotyczące zjawisk topograficznych i atmosferycznych (8):

jar, tur. 'wąwóz, parów' (47 | —) SPXVI brak,

komysze, ukr. 'oczerety' (8 | —), SPXVI brak,

liman, ros. z grec. 'jezioro, zatoka' (1 | —), SPXVI 1 raz,

porohy, ukr. 'stopnie skalne na Dnieprze' (17 | Tw, Mas, Pot 12),

rubieże, ros. 'ziemie pograniczne' (2 | Tw, Koch), SPXVI 1 raz,

step, ukr. 'równina pokryta bujnymi trawami' (71 | —),

tuman, ros. z tur. 'mgła' (10 | Pot, Pas),

uroczyszcze, ukr. 'dzikie, tajemnicze miejsce' (2 | Mas, Zim).

To niewielkie pole tematyczne w OM okazało się licznie reprezentowane na skutek często powtarzających się haseł o wysokiej frekwencji: *jar*, *step*, nieznanymi TXVII, podobnie jak *komysze*, *liman* zapożyczone w czasach późniejszych.

Właściwie wszystkie te zapożyczenia, mające swe synonimy w języku polskim, podlegały semantycznej melioracji, przechodząc do grupy lek-

sykalnej, którą dzisiaj w słownikach opatruje się kwalifikatorami: książkowy lub poetycki¹³.

9. Słownictwo muzyczne (8):

balabajka, ukr. ‘instrument szarpany’ (3 | —), SPXVI brak,
surma, tur. ‘instrument dęty’ (2 | Tw, Zim, Pot, Koch), SPXVI 12 razy,
teorban, ukr. z wlas. ‘rodzaj lutni’ (3 | *tyjorba*: Koch):
kołomyjka, ukr. ‘melodia taneczna’ (1 | —), SPXVI 1 raz,
korowody, ukr. ‘figury taneczne’, (5 | —), SPXVI brak,
kozak, ukr. ‘rodzaj tańca’ (2 | —) SPXVI w tym znaczeniu brak,
prysiudy, ukr. ‘figury taneczne’ (3 | —),
trepak, ukr. ‘rodzaj tańca’ (1 | —).

Nazwy instrumentów muzycznych to wyrazy o niskiej frekwencji w OM, poza *surmą* i *teorbanem*, gdyż Sienkiewicz wprowadził przeważnie słownictwo znane epokom późniejszym. Oczywiście, nie znaczy to, że w TXVII nie występuje leksyka z tego kręgu tematycznego. Znajdujemy zapożyczenia, ale z różnych języków europejskich (włoskiego, niemieckiego, rumuńskiego), np. w *Sielankach* B. Zimorowica: *fujara*, *kobza*, *multanki*, *serby szyposze* i *bandora*, u W. Kochowskiego to aż 26 haseł: *arfa*, *barbitona*, *bąk*, *bęben*, *cytara*, *cytra*, *dudy*, *dudki*, *dzwony*, *fletnia*, *fujara*, *geśle*, *klawikord*, *kotły*, *lira*, *lutnia*, *organy*, *skrzypce*, *skrzypki*, *szalamaja*, *trąba*, *wiola* oraz kresowizmy: *bandura*, *kobza*, *multanki*, *teorban*.

10. Nazwy kobiet (7):

balamutka, poch. od *balamut*, mong. ‘uwodzicielka’ (1 | —), SPXVI *balamut* 20 razy,
czernica, poch. od *czerniec*, ukr. ‘zakonnica’ (4 | Zim), SPXVI 3 razy,
kniahini, poch. od *kniaź*, ros., ukr. ‘żona kniazia’ (84 | Zim), SPXVI brak,
kniaziowa, poch. od *kniaź*, ros., ukr. ‘żona kniazia’ (4 | —), SPXVI brak,
kniaziówna, poch. od *kniaź*, ros., ukr. ‘córka kniazia’ (162 | —), SPXVI brak,
krasawica, ros. ‘dziewczyna’ (3 | —), SPXVI brak,
molodycia, ukr. ‘młoda niewiasta’ (16 | Zim), SPXVI brak.

Bardzo obszerne w OM hasła *kniahini* i *kniaziówna* odnoszą się do bohaterki intrygi romansowej powieści, tj. do Kurcewiczowej i Heleny, jej

¹³ T. Kuroczycki, W. R. Rzepka, B. Walczak: *O zapożyczeniach leksykalnych z języka ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie*. W: *Z polskich studiów polonistycznych*. *Jezykoznanstwo*. Red. Warszawa 1983, s. 228—234; T. Skubałanka: *Historyczna stylistyka*. *Przekroje*. Wrocław 1984, s. 214, 221.

bratanicy. Na ogół nazwy kobiet są w TXVII nieobecne (np. w *Wojnie chocimskiej*) lub jest ich niewiele, np. w *Lirykach* W. Kochowskiego. Tylko u Zimorowica w *Sielankach*, także tych przedstawiających obronę Lwowa przed Chmielnickim, znajdujemy kilka nazw-rutenizmów: *czernica*, *kniehini*, *mołodyca*, *nowożonka*, *plączennica* 'plączka żałobna', *popowiczówna*, *proskurnica* 'piekarka chleba używanego na hostię', *sielanka*, *sieluska* 'wieśniaczka', *żonka*.

11. Nazwy roślin (5):

bodiaki, ukr. 'oset' (4 | —), SPXVI poza kanonem,
burzan, ukr. 'łopian lub oset' (2 | —), SPXVI brak,
chaszczce, ukr. 'krzaki, gęstwina' (1 | Zim), SPXVI brak,
kukurydza, tur. 'gatunek rośliny zbożowej' (1 | —), SPXVI brak,
oczeret, ukr. 'wysoka bylina' (25 | —), SPXVI brak.

W OM szczególnie wysoką frekwencję ma nazwa *oczerety*, ale świat roślin jest rzadko nazywany przez zapożyczenia ruskie lub tureckie. Żadnej z wymienionych nazw nie znajdujemy w TXVII, w których występowały inne, np. w utworach S. Twardowskiego *czair*, tur. 'świeża trawa', *tawuła*, *tulipan*; w *Sielankach* Zimorowica: *carska korona*, *czereńcha*, *czereśnia*, *smeredyny*, *wasilek*, ukr. 'bławaty', a w listach Sobieskiego *hreczka*.

12. Nazwy zjaw i duchów (5):

bies, ukr. 'diabeł' (3 | Zim, Pot, Koch), SPXVI 6 razy,
czort, ukr., ros. 'diabeł' (27 | —), SPXVI brak,
upiór, ukr., ros. 'zjawa, strzyga' (16 | Zim),
upiórzyśko, poch. od *upiór* (1 | —),
wiedźma, ukr. 'czarownica' (13 | *wiedma*: Zim).

Nazwy te wystąpiły w OM, podkreślając koloryt lokalny, dotyczący wątku folklorystycznego¹⁴, świata tajemnych postaci, duchów, czarów, zamawiań, znany częściowo tylko Zimorowicowi.

13. Nazwy pozostałe (15):

dżuma, ukr. z tur. 'rodzaj choroby' (1 | —), SPXVI brak,
grabież, ukr. 'rabunek' (4 | Pot, Koch), SPXVI 3 razy,
hałas, ukr. 'krzyk, tumult' (13 | Tw, Zim, Pot, Koch, Pas 14) SPXVI 7 razy,
harmider, ukr. z pers. 'krzyk, tumult' (1 | —), SPXVI brak,

¹⁴ Zob. H. Kapełus: *Folklor w „Trylogii” Henryka Sienkiewicza*. W: *Henryk Sienkiewicz...*, s. 269 i n.

hubka, ukr. ‘wysuszona huba, służąca do rozniecania ognia’ (1 | —), SPXVI brak,
brak,
munsztuluk, tur. ‘obyczajowy podarek’ (3 | Tw, Pot, Pas, Sob), SPXVI brak,
oseledec, ukr. ‘rodzaj męskiej fryzury’ (3 | —),
pohybel, ukr. ‘zguba, zatracenie’ (28 | —),
prażnik, ukr. ‘święto, odpust’ (1 | Tw, Zim), SPXVI 3 razy,
pytki, ukr. ‘wypytywanie, tortury’ (1 | Zim, Pot),
rozhowory, ukr. ‘rozmowy, porozumienia’ (3 | Pot, Koch),
sofa, tur. z arab. ‘łóże, leżanka’ (2 | Sob),
soroki, ukr., ros. ‘miara 40 skórek sobolich’ (1 | Tw, Lub, Sob), SPXVI 6 razy,
tabun, ukr. z tur. ‘stado koni’ (3 | —),
tapczan, tur. ‘łóże, posłanie’ (3 | Tw, Sob).

Stosunkowo często pojawia się hasło, będące zawołaniem, okrzykiem *na pohybel* — wypowiadali je Kozacy. TXVII nie notuje wyrazów: *dżuma*, *harmider*, *hubka*, *oseledec*, *tabun*, które zapożyczone zostały w wiekach późniejszych.

Zestawiliśmy słowniki leksyki kresowej w OM i w autentycznych tekstach z XVII wieku przede wszystkim po to, by odtworzyć sposób przywoływań zapożyczeń w utworze Sienkiewicza, by odsłonić bodaj częściowo jego warsztat. Pisarz uznawał zapewne, że tego rodzaju zapożyczenia spotęgują wrażenie zaistniałych faktów, sytuacji, wydarzeń. Znając doskonale literaturę z tego okresu¹⁵, wiedział jednak, że autentyczne słownictwo nazbyt często występujące stworzy tekst niezrozumiały dla czytelnika, o czym informował wprost¹⁶. „Mam to za sobą, że czytałem bardzo wiele rzeczy z XVI wieku i późniejszych. Owładłem więc językiem, a swoją drogą staram się unikać afektacji i rozmaitego *wždy* i *przedsię*, którymi łąta się nieuctwo. Język dawny polega więcej na toku, który ma prawie powagę łaciny, nie zaś na sądzeniu dzikimi archaizmami. Jeśli chcesz, nasadzę ich tyle, że nikt nie zrozumie, o co idzie, ale też tyle z tego.”

W OM mamy więc ograniczoną, ale i dobraną liczbę haseł różnych tematycznie. W układzie frekwencyjnym malejącym stanowi to 223 hasła, w tym znajdujemy nazwy mężczyzn (82), broni (21), budowli i miejsc (21), odzieży i tkanin (20), zwierząt, w tym koni (13), środków transportu i ich obciążenia (9), pożywienia i naczyń (9), zjawisk topograficznych i atmosferycznych (8), instrumentów i utworów muzycznych (8), kobiet (7), roślin (5),

¹⁵ Wiek XIX to okres wznowień, odkryć literatury staropolskiej, np. *Pamiętniki Paska* wydano w 1836 roku, *Lyrca* W. Kochowskiego w 1859 roku, *Listy J. Sobieskiego* w 1823 i 1860 roku, *Przeważną legacją* S. Twardowskiego i inne jego utwory w 1861 roku, *Wojnę chocimską* W. Potockiego w 1899 roku.

¹⁶ Za: A Wilkoń: *O języku...*, s. 125.

zjaw i duchów (5) oraz różne, w tym abstrakty lub informujące o zorganizowanym życiu społecznym (15).

W TXVII nie znalazło potwierdzenia 81 haseł, tj. 35% słownictwa kresowego OM, co także sygnalizuje, że Sienkiewicz podszedł do leksyki krytycznie, ale i kreacyjnie.

Przedstawione słowniki potwierdzają w pełni, że Sienkiewicz czerpał leksykę z autentycznych kilkunastu tekstów z epoki¹⁷, z których wybierał wyrazy, jakie mu były potrzebne i jakie mu się podobały, nie zwracając uwagi na ich ówczesną frekwencję i powszechność użycia, stąd wyraz rzadki w OM może się wyróżniać wysokim miejscem rangowym, ale może też być odwrotnie — XVII-wieczny okazjonalizm staje się w OM słowem-kluczem.

Tę wybiórczość potwierdzają zestawienia leksyki w OM z wyrazami z wybranych utworów XVII-wiecznych:

- największą zbieżność haseł znajdujemy w OM i *Wojnie chocimskiej* W. Potockiego, 87 haseł, w tym okazjonalizmy: *arkan, čma, delia, kurzyniec, rohatyna, szlyk, telega, tywytk*,
- w OM i utworach S. Twardowskiego powtarzają się 74 hasła, w tym okazjonalizmy: *czekan, cziokal, roztruchan, sotnik*,
- w OM i w *Lirykach* W. Kochowskiego powtarzają się 62 hasła, w tym okazjonalizmy: *buklak, kureń, słoboda, sotnia, szarawary*,
- w OM i w *Sielankach* B. Zimorowica powtarza się 59 haseł, w tym okazjonalizmy: *basalyk, bisior, chaszczce, czernica, kniahini, molodyca, reże (tu: riasy), sobaka, upiór, władyka, zezula*.
- OM i w *Pamiętnikach* J. Ch. Paska powtarza się 49 haseł, w tym okazjonalizmy: *hultajstwo, kniaź, semen, sepecik, wojłok, wołoszyn*,
- w OM i *Listach* J. Sobieskiego powtarza się 35 haseł, w tym okazjonalizmy: *kozaczek, pajuk, sofa*,
- w OM i *Diariuszu* Z. Lubienieckiego powtarza się 30 haseł, w tym nieznanne innym tekstom: *futor, karalasz*,
- w OM i w *Pamiętnikach* B. Maskiewicza powtarzają się 23 hasła, w tym *połoz*.

Niektóre z tych wyrazów stały się w OM wyrazami częstymi, np. *kniaź* (88), *bajdak* (38), *chutor*|*futor* (31).

Wydaje się, że w każdym tekście z epoki znajdziemy pewną liczbę wyrazów tożsamych ze słownictwem kresowym w OM, gdyż rzeczywiście Sienkiewicz je znał. Dzięki popularności powieści Sienkiewiczowych archaizmy te weszły do biernego słownika przeciętnego użytkownika.

¹⁷ Zob. J. Kijaś: *Źródła historyczne powieści „Ogniem i mieczem”*. „Pamiętnik Literacki” 1927, s. 119—135. Autor stwierdza, że Sienkiewicz korzystał z tekstów Twardowskiego, Jerlicza, Maskiewicza i innych.

Oprócz czerpania leksyki z autentycznych tekstów o wiele bardziej różnorodne zabiegi stosował Sienkiewicz dla uprawdopodobnienia sytuacji, co nazwaliśmy realistyczną fikcyjnością.

Przede wszystkim obserwujemy dowolność we frekwencji i powszechności użycia wyrazów, o czym można się przekonać, porównując zestawienia najczęstszej leksyki (powyżej 20 wystąpień) w TXVII i OM:

1. <i>wezyr</i>	216	1. <i>kniaziówna</i>	162
2. <i>basza pasza</i>	121	2. <i>mołnec</i>	157
3. <i>janczar</i>	80	3. <i>czern</i>	113
4. <i>chan</i>	59	4. <i>ataman</i>	112
5. <i>czausz, saraj</i>	56	5. <i>kniaź</i>	88
6. <i>orda</i>	55	6. <i>watażka</i>	87
7. <i>giaur, meczet</i>	48	7. <i>kniahini</i>	84
8. <i>halas</i>	41	8. <i>semen</i>	80
9. <i>car</i>	38	9. <i>chan</i>	77
10. <i>dywan, bisurman</i>	37	10. <i>step</i>	71
11. <i>siolo, kaftan</i>	35	11. <i>bej</i>	59
12. <i>tłumacz</i>	33	12. <i>bulawa</i>	58
13. <i>sultan</i>	31	13. <i>jar</i>	47
14. <i>ciura, przystaw</i>	26	14. <i>bajdak</i>	38
15. <i>aga</i>	24	15. <i>chata</i>	36
16. <i>bej, duma, mir</i>	23	16. <i>chutor</i>	31
17. <i>bazar, sajdak</i>	21	17. <i>druh</i>	30
18. <i>dzida, majdan, nhyda, pop</i>	20	18. <i>pohybel, wataha</i>	28
		19. <i>orda, czort</i>	27
		20. <i>czajka, jasyr</i>	26
		21. <i>koszowy</i>	25
		22. <i>bohater, samopal</i>	22
		23. <i>czaban, esaul</i>	21
		24. <i>janczar</i>	20

Na listach rangowych widać, jak różne słownictwo często występuje w OM oraz w TXVII; względna zgodność dotyczy tylko trzech haseł: *janczar*, *chan*, *orda*. Sienkiewicz bowiem, jak już wspominaliśmy, korzystał również z zapożyczeń późniejszych, np. romantycznych, lub wprowadzał zapożyczenia z czasów sobie współczesnych. Kilka wyrazów staje się słowami-kluczami, charakterystycznymi dla opisywanych wydarzeń, przestrzeni i czasu, np. *semen*, *druh*, *koszowy*; *step*, *jar*, *bajdak*.

Ale Sienkiewicz tworzy także wyrazy pochodne na wzór istniejących, np. za pomocą formantów: *-ec*: *astrachaniec*, *poturczeniec*, *-iszcz*: *ludyszcz*, *popieliszcz*, *ratyszcz* na wzór staropolskich: *dworzyszcz*, *horodyszcz*, *-owy*: *kurzeniowy* na wzór *koszowy*, *-yzna*: *stawszczyzna* na wzór *pojemszczyzna* ‘pozwolenie na ożenek’, *suchomielszczyzna* ‘opłata z młynów’; jako zdrobnienia, np. *czabańczyk*, *czambulik*, *wołoszynek*, oraz neologizmy: *hallakowanie* ‘od okrzyku bitewnego Tatarów *halla*’, *salamy* ‘powitania, od pozdrowienia tureckiego’.

Jeszcze inny konsekwentny sposób urealniania wypowiedzi stanowiło wprowadzenie w narrację, a szczególnie w dialogi ludności ukraińskiej oryginalnej leksyki i frazeologii z tego języka¹⁸, co spowodowało występowanie swoistego „podżynu” polsko-ukraińskiego w pełni zrozumiałego dla polskiego czytelnika.

Okolo 15% wyrazów tworzy u Sienkiewicza leksykę częstą i bardzo częstą, co pozwala wyrazy te stosunkowo łatwo zapamiętać. Powtarzanie zapożyczeń to ciągły zabieg Sienkiewiczowski. Natomiast przy okazjonalizmach (66) lub wyrazach rzadszych pisarz starał się objaśniać je znanymi sposobami, tj. przez włączenie w szereg synonimów, np. *pijani kumysem lub gorzalką* (I 219), *ze swoim labiryntem cieśnin, zatok, kolbani, wysp, skał oczeretów* (I 61); przez definicje, np. *czajki, podjizdki to jest mniejsze czołna i łodzie* (I 304). Na skutek częstego powtarzania i objaśniania wyrazu obcego czy zapożyczonego czytelnik przyjmował suponowane wrażenie, że wszystko działo się rzeczywiście tam i wtedy.

Na zakończenie przypomnijmy, że Sienkiewicz wprowadził do powieści *Ogniem i mieczem* ponad 200 wyrazów o regionalnej proveniencji. Te wyrazy kresowe (rzeczowniki) to przede wszystkim nazwy konkretne mężczyzn i nazwy z zakresu kultury materialnej; Wyrazy odnoszące się do środowiska przyrodniczego (nazwy zwierząt, roślin, przestrzeni i zjawisk atmosferycznych) są rzadko kresowizmami. Najmniej zaś wśród regionalizmów nazw abstraktów, np. określić uczuć, woli, mówienia i myślenia.

Okolo 65% słownika kresowizmów w OM to wyrazy autentyczne, które znalazły potwierdzenie w TXVII, 35% zasobu stanowią zapożyczenia późniejsze i neologizmy. Wrażenie realizmu Sienkiewicz wzmacniał przez wykorzystywanie mechanizmów słowotwórczych oraz włączenie do powieści leksyki i frazeologii ukraińskiej. Zabiegi te wystarczająco malują koloryt lokalny i czasowy oraz podkreślają odrębność językową bohaterów powieści. Kreacyjność Sienkiewicza wyraża się także w indywidualnym kształtowaniu frekwencji i powszechności użycia wyrazów. Kilka najczęstszych haseł odnosi się do poszczególnych postaci powieści, gdyż zastępują ich nazwiska.

Stosunkowo niedługi słownik wyrazów zapożyczonych oraz różne sposoby językowej kreacyjności wzmacniają dyskretnie, lecz skutecznie koloryt lokalny oraz odtwarzają atmosferę dawnych czasów i miejsc przygranicznych południowo-wschodniej Rzeczypospolitej XVII wieku.

Możemy potwierdzić w pełni sąd A. Wilkonia¹⁹: „Pod względem opanowania i znajomości polszczyzny historycznej »Ogniem i mieczem« przewyższa wszystkie teksty dotychczasowe.”

¹⁸ Wiadomo, że tłumaczeń na ukraiński dokonał znajomy H. Sienkiewicza, pisarz Piotr Jaksa Bykowski, w: J. Krzyżanowski: *Artysta — mistrz języka...*, s. 377.

¹⁹ A. Wilkoń: *O języku...*, s. 163.

Halina Wiśniewska

BORDERLAND LOAN WORDS IN *OGNIEM I MIECZEM*
(*WITH FIRE AND SWORD*) AGAINST A BACKGROUND
OF THEIR OCCURRENCE IN THE WORKS FROM THE EPOCH

Summary

In the paper, borderland vocabulary and authentic texts from the 17th century on the example of *With Fire and Sword* were presented, mainly due to recreate the means of loan approaches in Sienkiewicz work — to expose, at least partially, his way of writing. The writer doubtlessly acknowledged, that loan words of this kind intensify the impression of described facts, situations, occurrences. The words differentiated thematically can be found in *With Fire and Sword*. There are the following notions appearing in attendance (decreasing) configuration: names of men, weapon, buildings and places, clothes and textures, animals, means of transport, food and dishes, topographic and geographic occurrences, instruments and music compositions, women, plants, phantoms and ghosts. Moreover, there are different expressions including abstracts and the ones informing about organized social life. 35% borderland vocabulary occurring in *With Fire and Sword* was not confirmed in the 17th century texts.

Halina Wiśniewska

LES EMPRUNTS ORIENTAUX DANS *OGNIEM I MIECZEM*
(*PAR LE FER ET LE FEU*) PAR RAPPORT À LEUR PLACE
DANS LES OEUVRES DE L'ÉPOQUE

Résumé

Dans l'article ont été comparés les vocabulaires de lexiques orientaux dans *Par le fer et le feu* et dans d'authentiques textes du XVIIe siècle, tout d'abord pour restituer les différentes façons de rappels d'emprunts dans l'oeuvre de Sienkiewicz, afin de mettre en valeur en partie ses méthodes. L'écrivain considérait sûrement que ce type d'emprunts renforce d'autres faits, situations événements. Dans *Par le fer et le feu* sont présents de différents sujets. Dans le système de fréquences (diminuant): noms d'hommes, armes, bâtis et endroits, vêtements et tissus, animaux, moyens de transport, aliments et couverts, phénomènes topographiques et atmosphériques, instruments et oeuvres musicaux, femmes, plantes, fantômes et spectres, et de plus de différentes déterminations, dont abstraites, informant sur une vie sociale organisée. 35% du vocabulaire oriental de *Par le fer et le feu* n'ont pas trouvé leur confirmation dans les textes du XVIIe siècle.